

Digitaal lezen en de toekomst van onze geletterde mentaliteit

ADRIAAN VAN DER WEEL

De zo vanzelfsprekende geletterde mentaliteit die onze hedendaagse Westerse samenleving kenmerkt is nog niet zo heel oud. In het lange proces van verschriftelijking van de samenleving veranderde intensief geleidelijk in extensief lezen. Dat begon pas in ernst in de twaalfde eeuw, en dan nog pas langzaam. Het innovatieve gebruik van letterspaties maakte het makkelijker om teksten te ontcijferen die men niet al kende; men ging meer stillezen in plaats van hardop, en er werd geëxperimenteerd met lettervormen en leesbaarheid.

De Orde van het Boek

De vernuftige uitvinding van het drukken met losse loden letters door Johannes Gutenberg in de vijftiende eeuw heeft die verschriftelijking een enorme impuls gegeven. Die leidde, over een periode van eeuwen, uiteindelijk tot wat ik graag de Orde van het Boek noem:¹ de concentratie van de overdracht van kennis en cultuur in de materiële en mentale infrastructuur van het boek. De nieuwe druktechnologie garandeerde de stabiliteit van zowel de tekst zelf als de vorm waarin die werd gegoten, met alle conventies die daar in de loop van de tijd omheen groeiden, zoals redactionele controle, het auteursrecht, paginering, inhoudsopgaven, titelpagina's, indexen, enzovoort. Uiteindelijk is het boek als medium ver uitgestegen boven de materiële technologie en de conventies van de boekproductie met zijn schrijvers, uitgevers, boekverkopers, drukkerijen, papierfabrieken, boekbinders, redacteurs, vormgevers. Het boek is deel uit gaan maken van onze collectieve cognitie en is komen te staan voor betrouwbare relaties tussen auteur en lezer en tussen inhoud en drager. Het is diep verweven geraakt in het sociale weefsel als het belangrijkste vehikel voor het vastleggen en overdragen van kennis en cultuur. Lezen, kopen, lenen, uitlenen en cadeau doen van boeken; boekenkasten, boekwinkels en bibliotheken; vertalingen en herdrukken; kranten, tijdschriften en ander drukwerk zijn pijlers van onze cultuur, evenals de codificatie van wetten in tekst, en bovenal de geïnstitutionaliseerde boekigheid van kennis, af te meten aan de prominente rol van het boek in het onderwijs in geletterde Westerse samenlevingen.

Zonder de technologie van de drukpers had het zover natuurlijk nooit kunnen komen met de geletterde mentaliteit die nu in de Orde van het Boek heerst. Het lijkt geen twijfel dat de digitale technologie minstens even ingrijpende gevolgen zal hebben als de drukpers. Er staat dus veel op het spel. Veel van die gevolgen beginnen zich al af te tekenen. De economische gevolgen van de digitalisering voor het boekenvak zijn bijvoorbeeld groot en al allerwege voelbaar. Er wordt meer geschreven en openbaar gemaakt dan ooit, maar het overgrote deel daarvan onttrekt zich aan de invloedssfeer van de traditionele partijen in het boekenvak. Ook het conventionele ‘kennissysteem’, waarin academie, uitgeverij, bibliotheek en boekhandel hun natuurlijke plaats hadden, schudt op zijn grondvesten. Het is een enorme uitdaging voor de partijen in het boekenvak om in de voortdurend verschuivende nieuwe omstandigheden een plaats te vinden. Nieuwe partijen treden toe tot de waardeketen en de verdienmodellen en vakkennis moeten worden aangepast aan de veranderende technologie en mentaliteit van de consument. Op basis van onderzoek en experiment worden werkpraktijken voortdurend getest en bijgesteld. Ook in de wetenschap wordt veel aandacht gegeven aan de veranderende onderzoeksvragen, onderzoeksmethoden en publicatiepraktijken als gevolg van digitale technologie.

Naar de veranderende plaats van het lezen in de samenleving—onze geletterde mentaliteit—wordt daarentegen maar weinig onderzoek gedaan. Dat is weliswaar begrijpelijk, omdat die gevolgen pas op langere termijn goed herkenbaar worden. Mentaliteitsveranderingen spelen zich nu eenmaal af op de lange duur. Maar die gevolgen zullen natuurlijk uiteindelijk wel veel belangrijker blijken dan de huidige verschuivingen in het boekenvak. En de basis voor die toekomstige ontwikkelingen wordt nu gelegd.

Nieuwe omslag

Er doet zich op het gebied van lezen momenteel een merkwaardige paradox voor. Er tekent zich al enkele jaren (sinds 2009) een neergaande lijn af in de omzet en afzet van boeken; het aantal uitlening in de bibliotheek daalt; de tijd besteed aan het lezen van boeken neemt af, vooral onder jongeren. Tegelijkertijd kan iedereen die om zich heen kijkt een enorme toename aan tekstproductie observeren. Email, WhatsApp, tekstboodschappen zijn allemaal vervanging van de telefoon, maar dan geschreven—en dus gelezen. Ook de deelname aan de sociale media (en die is vooral onder jongeren vrijwel universeel) vergt veel lezen en schrijven. We moeten ons er natuurlijk rekenschap van geven dat lezen dat als zodanig wordt benoemd in tijdsbestedingsonderzoeken altijd maar het topje van de leesberg is geweest. Handleidingen, reclamefolders, uitnodigingen, programma’s, rekeningen, bestelformulieren, etcetera vroegen net zo goed om leestijd als boeken, kranten en tijdschriften. Maar daar komen de nieuwe digitale communicatiemogelijkheden gewoon

bij. Nu zijn er naast het al genoemde boodschappenverkeer sociale media als Facebook en LinkedIn, om van het surfen van ‘gewone’ webpagina’s nog maar te zwijgen. Mensen besteden zeeën van tijd aan het bijhouden van hun profielen en het geven van statusupdates. Over een eventuele teloorgang van de technische leescompetentie hoeven we ons dus voorlopig geen zorgen te maken: er wordt waarschijnlijk meer gelezen dan ooit—zelfs zonder dat er enige leesbevordering aan te pas komt, en zonder dat iemand zelfs maar de bedoeling heeft gehad om het lezen aan te moedigen. Het is nu eenmaal zo dat het internet nog steeds een overwegend tekstueel medium is.

Er wordt kortom meer gelezen—maar wel heel ánders. In de loop der eeuwen is lezen steeds functioneler geworden. Dat geldt in nog sterkere mate voor digitale teksten. Onderzoek heeft aangetoond dat lezers digitale tekst met een geheel andere houding tegemoet treden dan papier. Er wordt meer scannend gelezen: het digitale medium wordt geassocieerd met snelheid, oppervlakkigheid en korte tekst, zoals nieuws, emails en discussiebijdragen. Als de tekst om meer aandacht vraagt, zoals wanneer er iets geleerd moet worden, grijpen lezers liever naar papier. Dat via het scherm gepresenteerde informatiebronnen worden geassocieerd met oppervlakkigheid, blijkt dan ook te leiden tot verminderde inzet van wat psychologen metacognitieve leerregulatie-strategieën noemen. Het vaststellen van specifieke leesdoelen is zo’n strategie, alsmede het herlezen van moeilijke passages en het controleren hoeveel men onderweg feitelijk van de tekst heeft begrepen.² Met andere woorden, digitale tekst wordt met minder vertrouwen bejegend dan gedrukte tekst. Als tekst serieus genomen moet worden, kan die kennelijk maar beter in gedrukte vorm worden gepresenteerd.

Wat hier zonder twijfel aan bijdraagt is dat méér mensen méér schrijven dan ooit tevoren. Zonder er onnodig dramatisch over te doen: het geschreven woord ondergaat een devaluatie. Op het Internet heeft iedereen toegang tot de middelen van publicatie—en die middelen worden met beide handen aangegrepen. De hoeveelheid openbaar gemaakte tekst neemt dus met een enorme snelheid toe.³ Het grootste deel daarvan vindt zijn weg buiten de conventionele kanalen en wordt dus op geen enkele manier gecontroleerd of geselecteerd zoals in druk meestal wel gebeurt. Het is dus niet zo vreemd dat het niveau van de leesinspanning die de lezer bereid is te leveren daalt naarmate meer teksten op deze manier openbaar worden gemaakt en de gemiddelde kwaliteit ervan dus afneemt.

Concentratie versus afleiding

Maar het digitale lezen biedt meer uitdagingen. Zo is in de hardware (smartphones, tablets, PC’s) afleiding als het ware ingebouwd. Auteurs als Nicholas Carr en Manfred Spitzer hebben al de aandacht gevestigd op de manier waarop schermgebruik de concentratie nadelig beïnvloedt.⁴ De mediatisering zorgt ervoor dat steeds meer tijd wordt opgeslokt door ‘de media’, die zich in toenemende mate verdringen op hetzelfde

scherm waarop ook gelezen moet worden. Niet alleen bieden schermen toegang tot alle media en modaliteiten die er zijn, maar ze vestigen daar voortdurend en nadrukkelijk ('Ping!') de aandacht op. Gezien vanuit een leesstandpunt, is het gevaar van afleiding des te groter omdat lezen in verhouding tot de andere modaliteiten veel van het brein vergt. Er is sprake van een extra vertaalslag vergeleken met het gesproken woord en beeld en geluid.⁵

Onderzoek suggereert dat ook het verschil in haptische ervaring tussen papier en scherm cognitieve gevolgen heeft. Vooral waar het om geheugen en onthouden gaat, zorgen digitale tekstvormen voor minder goede prestaties dan papier. Een aantal van de inherente eigenschappen van digitale tekst zijn minder goed afgestemd op de manier waarop het menselijk geheugen werkt. In een uitstekend overzicht van recent onderzoek naar digitaal lezen, merkt Ferris Jabr op dat 'de zintuiglijke ervaringen die doorgaans worden geassocieerd met het lezen—vooral tastbare ervaringen—belangrijker zijn voor mensen dan men wel aanneemt'.⁶ Jabr bespreekt een indrukwekkende hoeveelheid wetenschappelijke literatuur waarin bewijs wordt aangevoerd voor het idee dat digitale tekst voor cognitieve moeilijkheden zorgt. Het mag dan te vroeg zijn om onderzoek te doen naar de invloed van digitaal lezen op onze geletterde mentaliteit, dergelijke bevindingen zouden in ieder geval tot nadenken moeten stemmen over het gebruik van digitale leermiddelen in het onderwijs. Vreemd genoeg lijkt dat niet het geval; zo is er bijvoorbeeld geen sprake van enig beleid op dat gebied.

Debat

Ondertussen brengt digitaal lezen de wetenschappelijke gemoederen wel degelijk in beweging. Helaas komt het daarbij vaak tot een polarisatie die het debat al gauw smoort, maar de emotie toont in ieder geval aan hoe groot het culturele belang van lezen blijft. De essaybundel *The unbound book*⁷ geeft een mooi beeld van de stand van zaken in het denken over de gevolgen van digitaal lezen en uitgeven. In het spectrum aan meningen en denkwijzen in deze bundel vertegenwoordigen Arianne Baggerman en Bob Stein de uiterste polen. Arianne Baggerman verwoordt als boekhistoricus haar grote skepsis over de verworvenheden van de digitalisering, waarbij ze met name het verlies aan materialiteit (de hierboven al beschreven haptische dimensie) betreurt. Bob Stein (oprichter van het Institute for the Future of the Book) legt in zijn essay over sociaal lezen juist de nadruk op de prachtige nieuwe mogelijkheden die digitaal lezen biedt. Het delen van tekst en van de leeservaring wordt door het zogenoemde sociale lezen effectief gefaciliteerd. De lezer kan niet alleen zelf op de tekst reageren door aantekeningen te maken of te onderstrepen, maar kan die reacties ook delen met anderen en op andermans reacties reageren. Sociaal lezen kan zodoende het engagement met de tekst verdiepen. Inderdaad zou sociaal lezen bijvoorbeeld scholieren en studenten best wel eens bij de les kunnen helpen houden.

De sociale uitwisseling van leeservaringen kan dus een duwtje in de rug van die gehaaste oppervlakkige lezer van nu betekenen. Maar ook wie nooit las, kan in zijn scherm bestaan makkelijker dan ooit in contact komen met de wereld van het (digitale) boek, juist door die mediale schermwereld waarin modaliteiten in elkaar vervloeien. Het is ook niet ondenkbaar dat het gemak waarmee online boeken kunnen worden aangeschaft—in gespecialiseerde webwinkels, maar vooral tussen de muziek en de films in een mediawinkel als iTunes—het lezen nieuwe stimulansen biedt.

De polarisatie die de digitalisering van het lezen oproept is weliswaar begrijpelijk, maar staat een goed begrip van de mogelijke gevolgen behoorlijk in de weg. Hoe ingrijpend die gevolgen ook mogen zijn, simpele labels als ‘goed’ of ‘slecht’ volstaan niet. Om daar bovenuit te stijgen, is het nuttig om de zaken in een langer perspectief te beschouwen. In de loop van de geschiedenis is de status van tekst nooit stabiel geweest. Er is een mooie geschiedenis te schrijven over de ontwikkeling en totstandkoming van onze huidige geletterde mentaliteit.⁸ Die ontwikkeling is zoals we al zagen vooral beïnvloed door technologische ontwikkelingen. Eerst de uitvinding van het schrift en de evolutie van de substraten (klei, papyrus, perkament, papier) waarop geschreven werd; toen de uitvinding van het drukken met losse loden letters met (alweer) de evolutie van het substraat van perkament en papier op basis van lompen tot papier op basis van houtpulp; gevolgd door de competitie in de overdracht van kennis en cultuur door allerhande ‘nieuwe’ media in de negentiende en twintigste eeuw. In de loop van de geschiedenis heeft iedere nieuwe teksttechnologie in een exponentiële groeicurve voor weer een grotere toename aan teksten en lezers gezorgd. Iedere nieuwe teksttechnologie vroeg daarmee om een nieuwe definitie van geletterdheid. Qua exponentiële groei van teksten en lezers horen ook de digitale media eeuw tot die reeks.

Een nog niet zo oud ideaal

Als we nu—in onze Orde van het Boek—spreken van geletterdheid is het impliciete ideaal nog steeds het diep lezen van lange teksten. Het is goed ons er rekenschap van te geven dat dit ideaalbeeld pas gaandeweg is opgebouwd. Pas rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw werd bijna universele geletterdheid verwezenlijkt. Die is daarmee een relatief nieuw en, belangrijker, historisch contingent verschijnsel. De vraag is in hoeverre die vlag de huidige lading dekt, maar ook of we onszelf met dit ideaalbeeld niet al langer een rad voor ogen draaien. In de praktijk is dat ‘diepe lezen’ waarschijnlijk marginaler dan de theorie, de onderwijsdoelstellingen of de beleidsstukken doen vermoeden. De werkelijkheid is natuurlijk dat er altijd al veel soorten lezen tegelijk werden beoefend. Ook nu nog. Niet alleen omdat verschillende generaties hun eigen leesgewoontes ontwikkelen, maar ook omdat, tenminste even belangrijk, er door verschillende socioculturele groeperingen, maar uiteraard ook door individuen, nu eenmaal verschillend over lezen wordt gedacht.

Hoe digitaal lezen zich tot dat ideaalbeeld zal blijken te verhouden kan alleen afgewacht worden. Wel is op basis van het voorgaande de veronderstelling gewettigd dat het diepe lezen van langere, vooral betogende teksten relatief zeldzamer zal worden. Meer mensen zullen zich waarschijnlijk beperken tot kortere teksten en in zoverre ze langere teksten lezen zullen dat waarschijnlijk eerder verhalende dan betogende teksten zijn. Zoals gezegd: meer dus, maar anders.

Tot zover de kwestie wat er gebeurt met bestaande leespraktijken. Digitale tekstvormen maken echter ook nog een heel ander soort lezen mogelijk, waar de mens een veel kleinere rol in speelt: de computer als zoek- en leesmachine. Zoeken maakt het eenvoudig recht op het doel af te gaan en alles over te slaan wat niet relevant lijkt. Waarom lange betogen lezen als je korte fragmenten kunt vinden die aan een zoekvraag beantwoorden? De computer als leesmachine maakt bovendien het zogenoemde ‘distant reading’ mogelijk, als tegenhanger van ‘close reading’. Algoritmes kunnen worden geprogrammeerd om grote corpora, maar in principe evengoed een enkele tekst, mee te analyseren om uit te vinden waar teksten over gaan. Naarmate dergelijke technieken meer gemeengoed worden in het wetenschappelijke onderzoek, komt dit soort digitaal gereedschap ook steeds meer ter beschikking van de gewone lezer. Wik ik dit boek wel lezen? Waar gaat het over? Welke thema’s stelt het aan de orde?

Inderdaad: lezen verandert onder invloed—goed of kwaad—van digitale technologie. Juister gezegd, onder invloed van technologie. Immers, zo gaat het onze hele cultuurgeschiedenis al. Sterker, die hele cultuurgeschiedenis is grotendeels gelijk te stellen met de geschiedenis van onze geletterde mentaliteit. Onder invloed van technologie verandert dus de plaats die het lezen in de maatschappij inneemt voortdurend. Nu is het de digitalisering die de wereld in haar greep heeft. Behalve dat er ongetwijfeld een nieuwe definitie van geletterdheid nodig zal zijn, weet niemand hoe dit gaat uitpakken.

Hoe dit uitpakt?

We kunnen ons daar druk om maken, maar dat zet niet zoveel zoden aan de dijk. Verandering is niet slecht of goed, maar is gewoon. Bovendien hebben we weinig greep op technologische verandering en dus op de gevolgen ervan. Anderzijds, het mag dan stoer zijn om hier koel onder te blijven, maar raken we hiermee niet iets wezenlijks kwijt? Vast. Zo zal het bijvoorbeeld niet meevallen als einddoel vast te blijven houden aan de concentratie op langere teksten—vooral betogen. Maar is het een probleem als betogen van boeklengte minder centraal komen te staan? Misschien. In ieder geval wel als je van mening bent dat iets dat bestond moet blijven. Maar evengoed verandert onze cultuur nu eenmaal en verandering betekent altijd alleen maar een verbetering of verslechtering *ten opzichte van* een ijkpunt. We kunnen ons er maar beter bij neerleggen dat wij in zeer beperkte mate greep hebben op de gevolgen van technologische

verandering.⁹ Lezen is in het verleden verregaand veranderd als gevolg van de drukpers; onze mentaliteit is een geletterde geworden: de technologie heeft onze manier van denken veranderd. Nu is het afwachten hoe de digitale technologie het lezen, onze geletterde mentaliteit en ons denken verandert. De verandering is niet tegen te houden, hoogstens enigszins bij te sturen. Het zou helpen als we in het onderwijs vasthielden aan het belang van lange betogende teksten—maar dat is nauwelijks het geval.

Leesbevordering kan eveneens effectief zijn. Maar net als de vrijheid van individuele ouders in de opvoeding van hun kinderen wordt beperkt door wat andere ouders doen (je wilt van je kind geen buitenbeentje maken), heeft één land beperkte speelruimte. Als ieders leven zich steeds meer online afspeelt is het moeilijk een leespraktijk te blijven beoefenen die zo sterk verweven is met de traditie van het papieren boek—die bezig is minder prominent en zichtbaar te worden.

Tot nog toe hebben we ons altijd uitstekend aan zelfs de meest ingrijpende culturele veranderingen aangepast. Niemand maakt zich meer zorgen over de teloorgang van ons geheugen als gevolg van de uitvinding van het schrift, zoals Plato dat deed. Zo zal het vast steeds normaler worden dat kennis niet uit het hoofd geleerd hoeft te worden omdat die altijd en overal opgezocht kan worden. Of dat een verbetering is, is een vraag die moeilijk te beantwoorden is. Maar zoals gezegd is de vraag naar goed of slecht niet productief. We kunnen ons beter afvragen wat die nieuwe online-mentaliteit die nu ontstaat voor gevolgen zal hebben voor het lezen, zodat we deze enorme transformatie van onze geletterde mentaliteit kunnen proberen te begrijpen.

¹ Zie Adriaan van der Weel, *Changing our textual minds. Towards a digital order of knowledge*, Manchester: Manchester UP 2011.

² R. Ackerman and M. Goldsmith, 'Metacognitive regulation of text learning. On screen versus on paper', in *Journal of Experimental Psychology: Applied* 17 (2011), nr. 1, 18-32. Vergelijk het eerdere onderzoek van Ziming Liu, 'Reading behavior in the digital environment. Changes in reading behavior over the past ten years', in *Journal of documentation* 61 (2005), nr. 6, 700-712, geciteerd door Nicholas Carr in *The shallows. How the internet is changing the way we think, read and remember*, London: Atlantic Books 2010.

³ Digitale informatie neemt met 60% per jaar toe; zie de website van econoom en informatiewetenschapper Martin Hilbert (<http://www.martinhilbert.net/>), die in dit soort wetenswaardigheden grossiert.

⁴ Nicholas Carr, *The shallows*; Manfred Spitzer, *Digitale Demenz. Wie wir uns und unsere Kinder um den Verstand bringen*, München: Droemer 2012.

⁵ Zie Adriaan van der Weel, 'De lezer ontletterd', in *Boeketje boekwetenschap. Over de (on)natuurlijkheid van schrijven, drukken en lezen*, Den Haag and Amsterdam: Dr. P.A. Tiele-Stichting and Amsterdam University Press 2011, 26-31.

⁶ Ferris Jabr, 'The reading brain in the digital age. The science of paper versus screens', *Scientific American* (11 April 2013),

<http://www.scientificamerican.com/article.cfm?id=reading-paper-screens>.

⁷ Onder redactie van Joost Kircz en Adriaan van der Weel, Amsterdam: Amsterdam UP 2013; n.a.v. de gelijknamige conferentie van mei 2011 in Den Haag en Amsterdam.

⁸ Belangrijke aanzetten daartoe bestaan al, zoals Walter J. Ong, *Orality and literacy. The technologizing of the word*, New York & London: Methuen 1982; Eric Havelock, *Preface to Plato*, Cambridge, Mass: Harvard University Press 1963, en David Olson, *The world on paper. The conceptual and cognitive implications of writing and reading*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.

⁹ Zie Adriaan van der Weel, 'Pandora's box of text technology', in *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis* 20 (2013), 201-4.